

## Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 9, Αρ. 9 (2009)



Άωρος θάνατος: η συμβολική του απεικόνιση σε μια μελαμβαφή πυξίδα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη

Αγγελική Ζήβα

doi: [10.12681/benaki.8](https://doi.org/10.12681/benaki.8)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζήβα Α. (2013). Άωρος θάνατος: η συμβολική του απεικόνιση σε μια μελαμβαφή πυξίδα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη. *Μουσείο Μπενάκη*, 9(9), 21–43. <https://doi.org/10.12681/benaki.8>

## Άωρος θάνατος: η συμβολική του απεικόνιση σε μια μελαμβραφή πυξίδα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη

*οὐδ' ὕμεναίων ἔγκληρον, οὐτ' ἐπὶ νυμφείοις πά μέ τις ἕμνος ἕμνησεν, ἀλλ' Ἀχέροντι νυμφεύσω.*

Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, 814-16<sup>1</sup>

ΣΤΙΣ 21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΤΟΥ 1991 δωρίστηκε στο Μουσείο Μπενάκη από την Ελένη Μαρτίνου μια ακέραιη πήλινη μελαμβραφής πυξίδα με επίχρυση διακόσμηση (αρ. ευρ. 31459, εικ. 1, 2).<sup>2</sup> Λείπει η λαβή του καλύμματος και στο σημείο εκείνο είναι γραμμένα με μελάνι τα στοιχεία: «Υἱ 290». Λείπουν επίσης μικρά τμήματα από την περιφέρεια του χείλους του καλύμματος. Το κάλυμμα έχει συγκολληθεί και φέρει μικρές συμπληρώσεις. Απολεπίσεις και αποκρούσεις υπάρχουν κατά τόπους. Η πυξίδα είναι ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά. Εδαφόχρωμα παραμένουν η περιφέρεια και το εσωτερικό κοίλο της βάσης, καθώς και μία ταινία κάτω από τη στεφάνη του καλύμματος. Στο θολωτό τμήμα του καλύμματος με επίθετο πηλό αποδίδονται δύο ταινίες με φυτικά κοσμήματα: η μία με φύλλα και κλειστά άνθη μυρτιάς, και η άλλη με κληματίδα και βότρες, στην οποία σώζονται και ίχνη της αρχικής της επιχρύσωσης (εικ. 3). Ανάμεσά τους παρεμβάλλεται πλαστική ταινία με ελαφρά ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο που πλαισιώνεται από δύο ταινίες με υπολείμματα κοκκινωπού χρώματος και δύο ταινίες μελανού χρώματος. Στην άκρη του καλύμματος και πριν από τη μετάβαση στο κυρίως σώμα υπάρχουν δύο ταινίες κοκκινωπού χρώματος. Η μετάβαση από το κυρτό στο κάθετο τμήμα του καλύμματος ορίζεται από μια προεξέχουσα στεφάνη διακοσμημένη με ιωνικό κυμάτιο. Η μία πλευρά του κυλίνδρου του καλύμματος διακοσμείται με περιδέραιο από επίθετο πηλό, αποτελούμενο από διπλή σειρά σφαιρικών ψήφων, από την οποία κρέμεται διπλή σειρά λογχόσχημων εξαρτημάτων, με ελάχιστα ίχνη της αρχικής τους επιχρύσωσης (εικ. 4). Η άλλη πλευρά του φέρει ένα δεύτερο περιδέραιο, επίσης από επίθετο πη-

λό, με σφαιρικές ψήφους, από όπου κρέμονται 14 φυλακτά (εικ. 2): στα άκρα, δύο θήκες-φυλακτά, περίπου στο κέντρο ένα δελφίни και ανάμεσά τους μία ακρίδα, δύο τριφυλλόσχημα περίαπτα και ένα μνηοειδές, μία παλάμη, ένας διπλός πέλεκυς, ένα υδρόβιο έντομο, ένα τζίτζικι, ένα μάτι, ένα έμβολο πλοίου και ένα αδιάγνωστο αντικείμενο που πιθανόν αποδίδει κεφαλή ζώου.

Στα σημεία σύνδεσης των δύο περιδεραιών σε κάθε πλευρά μορφοποιούνται από επίθετο πηλό σχηματοποιημένα ενώτια με άγκιστρο στο πάνω μέρος, δίσκο με μαστοειδή απόφυση στο κέντρο, κοκκιδωτό σύρμα περιμετρικά και κρεμαστά από αλυσίδες λογχόσχημα εξαρτήματα (εικ. 5). Οι υφασμάτινες ταινίες (λίνον) με τις οποίες το αληθινό περιδέραιο θα στερεωνόταν στο ένδυμα ή στον λαϊμό έχουν αποδοθεί στα άκρα του λογχόσχημου περιδεραιού.<sup>3</sup> Η βάση του καλύμματος ορίζεται από κοκκινωπή ταινία. Το κυλινδρικό σώμα της πυξίδας είναι ακόσμητο και ευρύνεται προς την οριζόντια προεξοχή. Στο σημείο επαφής του καλύμματος με το σώμα της πυξίδας μία προεξέχουσα στεφάνη, αντίστοιχη με αυτή του καλύμματος, διακοσμείται με εγχάρακτο ιωνικό κυμάτιο στο οποίο διατηρούνται υπολείμματα κοκκινωπού χρώματος. Κάτω από την προεξέχουσα στεφάνη το κάλυμμα περιθεί ταινία κοκκινωπού χρώματος. Στο σημείο ένωσης σώματος και ποδιού, καθώς και στην κάθετη επιφάνεια του ποδιού υπάρχουν δύο κοκκινωπές ταινίες. Το κοκκινωπό χρώμα που καλύπτει τα εδαφόχρωμα σημεία του αγγείου, οφείλεται σύμφωνα με αναλύσεις που έγιναν στο Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος (βλ. παρακάτω, σελ. 42) στο κιννάβαρι, το κυριότερο ορυκτό του υδραργύρου.<sup>4</sup> Με τον τρόπο αυτό οι κεραμείς ήθελαν κατά πάσα πιθανότητα να το-



Εικ. 1. Πυξίδα, περιδέριο με λογχόσχημα εξαρτήματα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

νίσουν ορισμένα δομικά στοιχεία του αγγείου, χωρίς να συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι το κόκκινο ζωηρό χρώμα του κινναβάρεως, σε συνδυασμό με την προσθήκη της επιχρύσωσης, θα δημιουργούσε μια θελκτική πολυχρωμία, σε πλήρη μάλιστα αντίθεση με το μαύρο χρώμα του αγγείου.

Η πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη ανήκει στην κατηγορία των μελαμβαφών αγγείων με επίχρωση διακόσμηση, η οποία εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. στην Αθήνα παράλληλα με τα αντίστοιχα ερυθρόμορφα. Αγγεία αυτού του τύπου, εκτός από την Αθήνα, παράγονται και σε περιοχές εκτός Αττικής, όπως για παράδειγμα στη Νότια Ιταλία και στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας.<sup>5</sup>

Στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. τα συγκεκριμένα αγγεία, με μνημειακές πολλές φορές διαστάσεις, φτάνουν στην ακμή τους και στη διακόμησή τους χρησιμοποιούνται, ως επί το πλείστον, απομιμήσεις κοσμημάτων ή και φυτικών μοτίβων που τονίζονται με πρόσθετο επιχρυσωμένο πηλό (εικ. 6).

Αν και σε κάποια μοτίβα της ομάδας αυτής επισημαίνονται



Εικ. 2. Πυξίδα, περιδέραιο με φυλακτά. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

ομοιότητες με την ερυθρόμορφη κεραμική, η έμπνευση προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από τα μεταλλικά αγγεία, την κυανομέλανη στιλπνότητα των οποίων οι κεραμείς μετέφεραν στα αντίστοιχα πήλινα.<sup>6</sup>

Στα αγγεία της συγκεκριμένης κατηγορίας, γενικά από πολύ καλής ποιότητας πηλό και με λεπτοδουλεμένη την επίχρυση διακόσμηση, τα κοσμήματα και ιδιαίτερα τα λογχόσχημα περιδέραια καθώς και οι ταινίες (όπως για παράδειγμα με τα φύλλα μυρτιάς και τις κληματίδες)

είναι θέματα που εμφανίζονται ήδη από την κλασική περίοδο για να φθάσουν έως τα ελληνοιστικά χρόνια<sup>7</sup> και να γίνουν χαρακτηριστικά της μελαμβαφούς κεραμικής του 4ου αι. π.Χ., και να παγιωθούν στη μεταγενέστερη κατηγορία της «Δυτικής Κλιτύος» της οποίας η μελαμβαφής κεραμική υπήρξε ο πρόγονος.<sup>8</sup>

Οι πυξίδες, *κυλικινίες* ή *κυλίχνια* κατά την κλασική περίοδο,<sup>9</sup> ήταν ως επί το πλείστον κυλινδρικά αγγεία με κάλυμμα και χρησίμευαν ως δοχεία για την τοποθέτηση



Εικ. 3. Πυξίδα, θολωτό κάλυμμα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

θυμιάματος ή για την τοποθέτηση φαρμάκων.<sup>10</sup> Κυρίως όμως αποτελούσαν μέρος των προσωπικών αντικειμένων των γυναικών και χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή τους ζωή για τη φύλαξη κοσμημάτων και καλλυντικών ουσιών, όπως ψιμίθια και κιννάβαρι.<sup>11</sup>

Η λέξη *πυξίς* φανερώνει το κατεξοχήν υλικό της αρχικής κατασκευής τους που ήταν το ξύλο (*πυξός*), λέξη

που χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τους Ρωμαίους συγγραφείς.<sup>12</sup>

Σύμφωνα με την ανάλυση του πηλού από το Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος (βλ. παρακάτω, σελ. 41), η πυξίδα που παρουσιάζουμε είναι αττικού εργαστηρίου. Ανήκει στον αττικό τύπο Β που ήταν ήδη δημοφιλής τον 4ο αι. π.Χ. στην κεραμική με τον επίχρυ-



Εικ. 4. Πυξίδα, λεπτομέρεια: περιδέραιο με λογχόσχημα εξαρτήματα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).



Εικ. 5α-5β. Πυξίδα, λεπτομέρειες: ενώτια. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).



Εικ. 6. Κρατήρας. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. GR 1871.7-22.3 (φωτ.: Βρετανικό Μουσείο).

σο διάκοσμο.<sup>13</sup> Ο συγκεκριμένος τύπος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και στη διακόσμηση της «Δυτικής Κλιτύος». Γενικά είναι γνωστός σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου. Τα γενικά χαρακτηριστικά του είναι η κωνική βάση, συνήθως βαθμιδωτή, τα ψηλά κυλινδρικά τοιχώματα στο σώμα και στο κάλυμμα, και οι δύο οριζόντιες προεξοχές που χωρίζουν η μία το θολωτό μέρος του καλύμματος από το υπόλοιπο τμήμα του και η δεύτερη, αντίστοιχα, τη βάση από το σώμα της πυξίδας.

Γύρω στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. χρονολογείται το πρωιμότερο παράδειγμα στην τεχνική της επίχρυσης διακόσμησης, ενώ το σχήμα προϋπήρχε ήδη στην Αθήνα από τον 5ο αι. π.Χ.<sup>14</sup>

Συχνά οι πυξίδες τοποθετούνται στους τάφους, συνοδεύοντας τις γυναίκες και στον θάνατο, και ως εκ τούτου και στη μεταθανάτια ζωή. Το μέγεθός τους ποικίλλει από πολύ μεγάλο μέχρι μικρογραφικό. Έτσι διαφοροποιούνται και οι λειτουργίες τους, τόσο σε σχέση με την ταφή, όσο και με την πραγματική τους χρήση. Κάποιες από αυτές, συνήθως οι πυξίδες μεσαίου μεγέθους, θα πρέπει να ανήκαν στα προσωπικά αντικείμενα της νεκρής, ενώ οι μικρότερου μεγέθους θα ήταν αποκλειστικά κτερίσματα.<sup>15</sup> Οι πυξίδες μεγαλύτερου μεγέθους πιθανώς εξυπηρετούσαν διαφορετικό σκοπό και συνήθως ονομάζονται τεφροδόχοι, χωρίς όμως να δικαιολογείται απόλυτα η άποψη αυτή, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις χρησίμευαν ως κέρνοι.<sup>16</sup> Δεν έχει αποκλειστεί επίσης και η χρήση του συγκεκριμένου αγγείου ως θυμιατηρίου (λιβανωτρίδα ή λιβανωτίδα).<sup>17</sup>

Η πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη, παρόλο που λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα, θα μπορούσε να χρονολογηθεί με βάση το τύπο της στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με την κατάταξη που προτείνει η Kotitsa, ανήκει μάλλον στη μεταβατική φάση από την Ομάδα 1 στην Ομάδα 2, με απόλυτα δηλαδή χρονολογικά δεδομένα γύρω στο 330-320 π.Χ.<sup>18</sup>

Ο κύλινδρος του καλύμματος φέρει παρόμοια διακόσμηση με αντίστοιχο τμήμα από τον Κεραμικό που χρονολογείται από το 350 έως το 325 π.Χ.<sup>19</sup> Το τμήμα φέρει στη μία πλευρά περιδέραιο με λογχόσχημα εξαρτήματα και στην άλλη περιδέραιο με φυλακτά, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται διπλούς πέλεκυς και τριφυλλόσχημο, ενώ ένα ενώτιο θα πρέπει να υπήρχε στην ένωση των δύο περιδεραιών, το οποίο όμως έχει καταστραφεί (εικ. 7).

## Διακόσμηση του καλύμματος

Όπως ήδη ειπώθηκε, η πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη διακοσμείται στην κυρτή επιφάνεια του καλύμματος με δύο ταινίες, η μία με φύλλα μυρτιάς και η άλλη με κληματίδα. Τα μοτίβα αυτά εμφανίζονται στην κεραμική των κλασικών χρόνων, αλλά παραμένουν δημοφιλή στην κεραμική με την επίχρυση διακόσμηση σε όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. και ενώ το πρώτο δεν ξεπερνά το 275 π.Χ., το δεύτερο παραμένει του συρμού έως το 250 π.Χ.

Τα περιδέραια που διακοσμούν τον κύλινδρο του καλύμματος της πυξίδας, καθώς και τα ενώτια αντιγράφων αναμφίβολα αντίστοιχα αληθινά κοσμήματα από πολύτιμο μέταλλο, σε χρήση από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως και τον 2ο αι. π.Χ.

Συχνά στην αρχαιότητα οι κεραμείς ανέγραφαν τα χρυσά κοσμήματα σε πηλό, συνήθως επιχρυσωμένο, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως ταφικά κτερίσματα.<sup>20</sup> Με τον τρόπο αυτό είχαν την ευκαιρία να παρατηρήσουν προσεκτικά τα αληθινά, με αποτέλεσμα πολλές φορές τα πηλίνα να συνιστούν πιστή αντιγραφή, όπως, για παράδειγμα, στην πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη. Στη μία πλευρά του καλύμματος της πυξίδας ο τύπος του εικονιζόμενου κοσμήματος ανήκει στην κατηγορία των περιδεραιών με λογχόσχημα εξαρτήματα, δηλαδή με λογχία. Τα αντίστοιχα αληθινά έχουν ταυτιστεί με τα κρεμαστά λογχία ή τους λογχωτούς όρμους που μνημονεύονται στους καταλόγους του ιερού της Δήλου.<sup>21</sup> Ο συγκεκριμένος τύπος περιδεραιού έχει εντοπιστεί σε όλο τον τότε ελληνικό κόσμο, από τη Νότια Ιταλία μέχρι τη Μικρά Ασία και από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αίγυπτο (εικ. 8).<sup>22</sup>

Παρόλο που τα συγκεκριμένα κρεμαστά εξαρτήματα έχουν ταυτιστεί με λογχία –αιχμές βελών ή δοράτων–, αποδίδουν μάλλον καρπούς οξιάς. Οι αιχμές δόρατος με δύο νευρώσεις και οι αιχμές βέλους με τρεις έχουν τελείως διαφορετικό σχήμα και οξυκόρυφες απολήξεις. Πιθανώς τα περιδέραια με τα λογχία που αναφέρονται στους καταλόγους των ιερών να έμοιαζαν με τα περιδέραια με τους καρπούς οξιάς, τα οποία και έχουν διασωθεί, και ίσως η αρχική παρανόηση να οφείλεται στους ίδιους τους αρχαίους γραφείς των καταλόγων που δεν ερμήνευσαν σωστά το πραγματικό σχήμα των εξαρτημάτων. Τα περιδέραια με κρεμαστά εξαρτήματα σε σχήμα καρπών οξιάς, βελανιδιάς ή μυρτιάς εντάσσονται πολύ καλύτερα στο γενικότερο πλαίσιο της σύλληψης και του σχεδιασμού των κοσμημάτων από τους Έλληνες τεχνίτες του 4ου αι. π.Χ.,



Εικ. 7. Πυξίδα. Αθήνα, Κεραμεικός, αρ. ευρ. 2327 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου).

Εικ. 8. Χρυσό περιδέραιο με λογχόσχημα εξαρτήματα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 2099 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).



Εικ. 9. Πυξίδα, λεπτομέρεια: τζίτζικι και υδρόβιο έντομο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).



Εικ. 10. Πυξίδα, λεπτομέρεια: μάτι και ακρίδα. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

καθώς τα διακοσμητικά θέματα είναι εμπνευσμένα από τη φύση και αποδίδονται με ιδιαίτερη ευαισθησία. Επιπλέον είναι γεγονός ότι με τη γυναικεία υπόσταση συνδέονται πολύ περισσότερο οι καρποί και πολύ λιγότερο οι αιχμές δόρατος ή βέλους.<sup>23</sup>

Τα περιδέραια αυτού του τύπου φοριούνταν στον λαιμό και στο ύψος του στήθους. Τα πέρατά τους αποτελούνταν συνήθως από ορθογώνια ελάσματα με κρίκους μέσα από τους οποίους περνούσαν υφασμάτινες ταινίες, οι οποίες έδεναν στο πίσω μέρος του λαιμού ή στερεώνονταν στο ένδυμα με πόρπες στο ύψος των ώμων.

Η στικτή καμπυλωτή γραμμή του περιδεραίου με τα λογχία αποδίδει σχηματικά την αλυσίδα από όπου εξαρτώνται τα αντίστοιχα αληθινά. Ο κεραμέας έχει αποδώσει

πιστά τις υφασμάτινες ταινίες, τους δακτυλίους αλλά και τις ψήφους που διακοσμούσαν τα άκρα.

Το δεύτερο περιδέραιο αποτελείται από μία αλυσίδα από την οποία είναι αναρτημένα 14 φυλακτά. Λιγότερο κοινά από τα λογχόσημα, τα περιδέραια αυτού του τύπου εμφανίζονται ανάμεσα στον 4ο και τον 2ο αι. π.Χ.<sup>24</sup>

Παλαιότερα υπήρχε η αντίληψη ότι τα περιδέραια αυτά δεν υπήρχαν στην πραγματικότητα και ότι επρόκειτο για φανταστική απεικόνιση.<sup>25</sup>

Τα παραδείγματα δεν είναι βέβαια ιδιαίτερος συχνά, έχουν βρεθεί όμως σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου, όπως στη Βάθεια της Εύβοιας,<sup>26</sup> στην Περίνα της Θεσσαλίας,<sup>27</sup> στο νεκροταφείο της Ακάνθου στη Μακεδονία,<sup>28</sup> στο νεκροταφείο των Αβδηρών στη Θράκη,<sup>29</sup> στη Θάσο,<sup>30</sup> καθώς και στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, όπως στο Kerch της Κριμαίας (το αρχαίο Παντικάπαιον).<sup>31</sup>

Το περιδέραιο με τα φυλακτά κοσμεί αγγεία που ανήκουν είτε στην κατηγορία της επίχρυσης διακόσμησης, είτε σε αυτή της «Δυτικής Κλιτύος», και περιορίζεται ανάμεσα στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. Όσον αφορά τις αττικές μελαμβαφείς πυξίδες, δεν ξεπερνά το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.<sup>32</sup>

Οι δύο τύποι των περιδεραίων που απεικονίζονται στην εν λόγω πυξίδα εμφανίζονται συχνά να διακοσμούν τις πλευρές του ίδιου αγγείου, είτε στην επίχρυση διακόσμηση, είτε στη διακόσμηση της «Δυτικής Κλιτύος».<sup>33</sup>

Ο τύπος των ενωτίων που έχουν τοποθετηθεί στην ένωση των δύο περιδεραίων, σε κάθε πλευρά, μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στον 4ο αι. π.Χ.<sup>34</sup>

#### Το περιδέραιο με τα φυλακτά

Το περιδέραιο με τα φυλακτά χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς μοιάζει με κωδικοποιημένο μήνυμα που αφορά την ταυτότητα της νεκρής η οποία συνοδεύει το αγγείο. Τα συγκεκριμένα σύμβολα που εικονίζονται στην πυξίδα έχουν τοποθετηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταφέρουν ένα άγγελμα προς τις θεότητες του Κάτω Κόσμου, προκειμένου να εξασφαλίσουν την ευνοϊκή υποδοχή της νεκρής σε αυτόν. Η εικόνα δεν συνιστά πάντα μια αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά πολλές φορές είναι ένας συνδυασμός ενδείξεων, σημάτων και συμβόλων που πολιτισμικά υφίστανται και αποτελούν ένα σημαίνον που μπορεί να διαβαστεί μόνο από άτομα με τις ίδιες



Εικ. 11. Περιδέραιο με οστέινες χάντρες, Άβδηρα, Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων, slide αρ. 375α (φωτ.: ευγενική παραχώρηση ΙΘ' ΕΠΚΑ).

προσλαμβάνουσες.<sup>35</sup> Για τον λόγο αυτό είναι πολύ δύσκολο να αποκωδικοποιήσει κανείς τα εκάστοτε εικονογραφικά σύμβολα, ουσιαστικά χωρίς τη βοήθεια των ανθρώπων που τα χρησιμοποιούσαν.

Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τον νεκρό είναι συνήθως αντικείμενα λειτουργικά που χάνουν την αρχική τους χρήση για να αποκτήσουν μια καινούρια σημασία σε σχέση με τον νεκρό και τον τάφο του, την ηλικία ή το φύλο του.

#### Τα φυλακτά

*Τα έντομα* (εικ. 9, 10). Όπως ήδη αναφέρθηκε, ανάμεσα στα φυλακτά εικονίζονται τρία έντομα: ένα τζιτζίκι, μία ακρίδα και ένα τρίτο που ανήκει σε συγγενικό γένος με

το τζιτζίκι και είτε πρόκειται για το γένος Νέπα (υδρόβια έντομα που ονομάζονται και μάντιδες του νερού), είτε για κάποιο τριχόπτερο που ζει επίσης στα νερά.

Τα τρία αυτά έντομα έχουν παρόμοια συμπεριφορά ως προς τον τρόπο της αναπαραγωγής τους. Τα θηλυκά τζιτζίκια εναποθέτουν τα αυγά τους στους μίσχους των φυτών και ύστερα από σύντομη επώαση οι νύμφες κατεβαίνουν στο έδαφος και εισδύουν στη γη, όπου περνούν από 4 έως και 10 χρόνια στο στάδιο της χρυσαλλίδας, ακίνητες, χωρίς τροφή. Όταν ολοκληρώσουν την παραμονή τους ως νύμφες, ανεβαίνουν στην επιφάνεια του εδάφους όπου θα αρχίσει η ενήλικη φάση της ζωής τους.<sup>36</sup> Παρόμοια συμπεριφορά παρουσιάζουν και οι θηλυκές ακρίδες, οι οποίες γεννούν τα αυγά τους στο τέλος του καλοκαιριού και τα εναποθέτουν στο έδαφος ανοίγοντας τρύπες. Με-



Εικ. 12. Χρυσό στεφάνι βελανιδιάς, λεπτομέρεια. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. GR 1908.4-14.1 (φωτ.: Βρετανικό Μουσείο).

τά την επώαση των αυγών, οι ακρίδες πεθαίνουν. Τα αυγά παραμένουν όλο τον χειμώνα στη γη και την άνοιξη οι νύμφες βγαίνουν από το έδαφος.<sup>37</sup> Στην περίπτωση του υδρόβιου εντόμου τα αυγά εναποτίθενται επάνω σε φυτά που ζουν μέσα στο νερό ή στην επιφάνειά του και οι προνύμφες που εκκολάπτονται, όταν κατασκευάσουν μια σωληνοειδή μικρή φορητή θήκη από κόκκους άμμου, κλαδάκια και θραύσματα οστράκων, την προσκολλούν σε κάποιο στερεό αντικείμενο, μπαίνουν μέσα και, αφού κλείσουν τα άκρα της, περνούν μεγάλο χρονικό διάστημα ακίνητες, χωρίς τροφή, έως ότου ενηλικιωθούν, ώστε να μπορέσουν να βγουν έξω.<sup>38</sup>

Η παρατήρηση του τρόπου αναπαραγωγής των εντόμων αυτών ώθησε αναμφίβολα τους αρχαίους Έλληνες να τα συσχετίσουν με τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή. Η εμφάνιση της νύμφης μέσα από το έδαφος στο οποίο πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της, η γέννησή της δηλαδή μέσα από τη γη και ως εκ τούτου η δυνατότητα για επάνοδο στη ζωή, καθώς και η επανάληψη αυτών των αναγεννήσεων σε τακτά χρονικά διαστήματα παρέπεμπαν σε ένα είδος αθανασίας,<sup>39</sup> και ίσως υπήρξε ο λόγος της απεικόνισης των τριών αυτών εντόμων στο περιδέραιο της πυξίδας. Η συναίσθηση της υπόγειας φάσης στον κύκλο της ζωής τους και η παρατήρηση της ανάδυσής τους μέσα από τη γη συνδεόταν με τον κύκλο των μεταμορφώσεων



Εικ. 13. Πυξίδα, λεπτομέρεια: δελφίνι και ημισέληνος. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

Εικ. 14. Πυξίδα, λεπτομέρεια: κεφαλή ζώου(;) και τριφυλλόσχημο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

Εικ. 15. Πυξίδα, λεπτομέρεια: θήκη-φυλακτό και τριφυλλόσχημο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

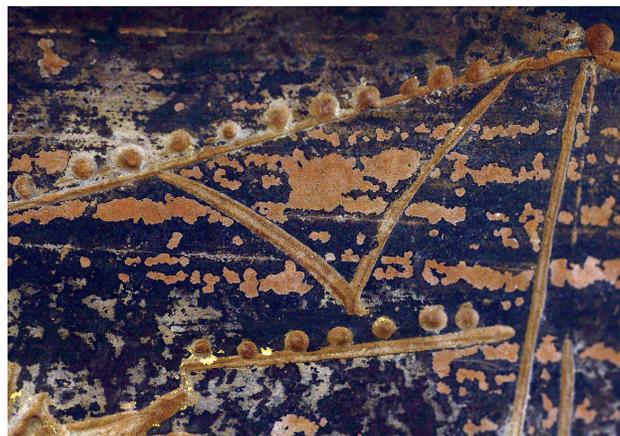


Εικ. 16. Ασημένιο τριφυλλόσχημο περίαπτο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 8143γ (φωτ.: Μ.Σκιαδαρέσης).

και ως σύμβολα αθανασίας μπορούσαν να συνοδεύσουν τον αποθανόντα στον τάφο και να του εξασφαλίσουν ενδεχομένως βοήθεια στη μεταθανάτια ζωή.<sup>40</sup> Η ικανότητα της μεταμόρφωσης, η ικανότητα της αναγέννησης φαίνονται κατά κάποιο τρόπο ως εγγυητές της ζωής μετά θάνατον και η προσφυγή στα πρότυπα αυτών των εικόνων ίσως αποτελούσε μια πολύτιμη εγγύηση για την είσοδο σε μια καινούρια ζωή.

Η απεικόνιση εντόμων στους χρυσούς δίσκους του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών,<sup>41</sup> καθώς και το χρυσό ομοίωμα χρυσαλλίδας από τάφο επίσης των Μυκηνών,<sup>42</sup> ή τα ομοιώματα τζιτζικιών που έχουν βρεθεί και σε άλλα ταφικά σύνολα του 4ου αι. π.Χ., όπως στη Θάσο<sup>43</sup> και στα Άβδηρα (εικ. 11),<sup>44</sup> καθώς και τα τζιτζικία στο χρυσό ταφικό στεφάνι από τα Δαρδανέλλια (εικ. 12)<sup>45</sup> ενισχύουν την άποψη αυτή. Στο Kerch, δυστυχώς, δεν είναι σαφής η ακριβής προέλευσή τους.<sup>46</sup>

*Το δελφίνι* (εικ. 13). Αγαπητό θέμα σε όλες τις μορφές τέχνης κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας και με σημαίνουσα θέση στη μυθολογία, τα δελφίνια, ήμερα και πρᾶα θηλαστικά με μεγάλη αγάπη για τα παιδιά<sup>47</sup> και



Εικ. 17. Πυξίδα, λεπτομέρεια: θήκη-φυλακτό. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).

γενικότερα τον άνθρωπο, ήταν τα σταθερά μέλη της ακολουθίας του Ποσειδώνα, του Έρωτα και των Νηρηίδων αλλά και τα ιερά πλάσματα του Απόλλωνα, της Αφροδίτης και του Διονύσου.

Η ευφυΐα τους, η ικανότητά τους να καταδύονται και να αναδύονται μέσα από τη θάλασσα, η ταχύτητά τους και η διαίσθηση που είχαν για τους επερχόμενους δυνατούς ανέμους και το ξέσπασμα της καταιγίδας ήταν αρκετές για να θεωρούνται από τους αρχαίους Έλληνες οι κυρίαρχοι της θάλασσας. Εμφανίζονταν συνήθως μετά τις τρικυμίες της εαρινής ισημερίας, την εποχή δηλαδή που άρχιζαν οι θαλάσσιες επιχειρήσεις, και καθώς συνόδευαν τους ναυτικούς στα ταξίδια, θεωρούνταν καλοί οιωνοί, γιατί έδιναν κατά κάποιο τρόπο την υπόσχεση του καλού καιρού.

Ο ευρύτερος συμβολισμός του δελφινιού ως συνοδού της ψυχής του νεκρού, την οποία σύμφωνα με μια δοξασία μετέφερε στη ράχη του, δηλαδή ως ψυχοπομπού –γεγονός που του προσέδωσε χθόνιο χαρακτήρα–,<sup>48</sup> μπορεί να οφείλεται στις μυθολογικές διηγήσεις μεταφοράς νεκρών από δελφίνια προκειμένου να ταφούν κανονικά. Ο Αριστοτέλης περιγράφει πώς ένα νεκρό δελφίνι μεταφέρθηκε στη ράχη κάποιου άλλου, ώστε να μη γίνει βορά των φαριών.<sup>49</sup> Συγχρόνως όμως και η ασφάλεια που μετέδιδε το ιερό αυτό θηλαστικό στα θαλάσσια ταξίδια, στον κόσμο των ζωντανών, μπορεί μεταφορικά να σήμαινε και την ήρεμη αποδημία της ψυχής, με τη δική του μεσολάβηση, στη μεταθανάτια ζωή, στην υπέρτατη ηρεμία και την αιώνια σωτηρία.

Τα δελφίνια εμφανίζονται στην κοσμηματοτεχνία του



Εικ. 18. Χρυσή θήκη-φυλακτό. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 1542 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

4ου αι. π.Χ. και των μετέπειτα ελληνοιστικών χρόνων, και γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή ως περιάπτα περιδεραιών, πόρπες, κλειστρά αλυσίδων,<sup>50</sup> καθώς και σε περιδέραια που διακοσμούν αγγεία της επίχρυσης διακόσμησης και της διακόσμησης της «Δυτικής Κλιτύος».<sup>51</sup>

Τα διάφορα αντικείμενα

*Τριφυλλόσχημα* (εικ. 14, 15). Ο τύπος του τριφυλλόσχημου περιάπτου που απαντά δύο φορές στο περιδέραιο με τα φυλακτά, εμφανίζεται ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. Η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου στην περίπτωση της πυξίδας ίσως να οφείλεται στη σχηματική απεικόνιση κάποιου άνθους.

Η εικόνα αυτή μπορεί να παρέπεμπε σε λουλουδί, η λάμψη και η φρεσκάδα του οποίου είναι εφήμερη, όπως ακριβώς και η φθαρτή ομορφιά της νεότητας. Η παρουσία του ανάμεσα στα φυλακτά ίσως υποδεικνύει την ανάμνηση της νεότητας και της ομορφιάς που χάθηκε πρόωρα.<sup>52</sup>

Ο Όμηρος, στην *Ιλιάδα*, αναφέρεται στο άνθος της νεότητας<sup>53</sup> για να περιγράψει τη νεανική ηλικία, περίοδο προνομιούχο της ύπαρξης, που είναι τόσο φευγαλέα όσο και η άνθιση ενός λουλουδιού. Εάν αυτή η φράση δηλώνει την ανάπτυξη του εφήβου που φτάνει στην ενήλικη ζωή, η εικόνα του άνθους είναι πιθανόν να χρησιμοποιείται μεταφορικά για τον πρόωρο χαμό ενός νέου ανθρώπου, σαν το λουλούδι που δεν πρόλαβε να ανθίσει.

Παραδείγματα ασημένιων ή οστέινων τριφυλλόσχημων

περιάπτων από τάφους κοριτσιών προέρχονται από τη Μακεδονία και συγκεκριμένα από τη Σίνδο του 5ου αι. π.Χ.,<sup>54</sup> από το ελληνοιστικό νεκροταφείο των Αβδήρων (εικ. 11),<sup>55</sup> καθώς και από την πυρά τάφου στη Θάσο.<sup>56</sup> Ασημένιο τριφυλλόσχημο περιάπτο του 5ου αι. π.Χ., με προέλευση από τη Χαλκιδική, περιλαμβάνεται και στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη (εικ. 16).<sup>57</sup>

*Θήκες-Φυλακτά* (εικ. 15, 17). Στις εικόνες 15 και 17 αποδίδονται μικρού μεγέθους κυλινδρικά αντικείμενα, κοίλα εσωτερικά, καμωμένα από πολύτιμο μέταλλο, ή ίσως και από άλλο υλικό, που έχουν ερμηνευτεί ως φυλακτά. Φυλακτά αυτού του τύπου ως περιάπτα περιδεραιών (εικ. 18) έχουν ανακαλυφθεί στην Κύπρο του 5ου-3ου αι. π.Χ.,<sup>58</sup> στο νεκροταφείο της Ακάνθου του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 19),<sup>59</sup> καθώς και στη Βάθεια της Εύβοιας του 2ου αι. π.Χ.<sup>60</sup>

Στο εσωτερικό του κυλίνδρου τοποθετούντο, τυλιγμένα, μεταλλικά ελάσματα από χρυσό ή ασήμι, καθώς και μικρά τμήματα υφάσματος ή παπύρου με χαραγμένη κάποια μαγική επιγραφή ή μια αποτροπαϊκή μορφή.<sup>61</sup>

*Ημισέληνος* (εικ. 13). Με ιδιαίτερη αποτροπαϊκή σημασία για την προστασία παιδιών, γυναικών και ζώων, η ημισέληνος έχει εμφανιστεί στη Μεσοποταμία ήδη από τη 2η χιλιετία π.Χ., όπου η διαδρομή στον χρόνο της ανθρώπινης ζωής αρχικά συσχετίστηκε με τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων.<sup>62</sup> Στην Αίγυπτο ήταν γνωστή με το όνομα Αοη ως φυλακτό κατά της βασκανίας και της μαγείας,<sup>63</sup> ενώ ως σύμβολο σεληνιακών θεοτήτων με αποτροπαϊκή σημασία απαντά σε όλη την Ανατολή.<sup>64</sup>

Μηνίσκοι ή σεληνείς έχουν βρεθεί και στον ελλαδικό χώρο ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο, για παράδειγμα στο νεκροταφείο της Περαιτής στην Αττική (ΥΕ ΙΙΙ Β2),<sup>65</sup> αλλά και αργότερα στις αρχές ή τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη.<sup>66</sup> Στη Μακεδονία περιάπτα σε σχήμα μηνίσκου, για παράδειγμα, έχουν βρεθεί στην Όλυνθο, σε κτήρια, σε σπίτια, αλλά και σε παιδικό τάφο,<sup>67</sup> και χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., καθώς και στο νεκροταφείο της Ακάνθου στη Χαλκιδική.<sup>68</sup> Από τη Χαλκιδική προέρχεται επίσης ο ασημένιος μηνίσκος, που περιλαμβάνεται στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη και χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 20).<sup>69</sup> Περιάπτο με τη μορφή μηνίσκου είναι το κεντρικό διακοσμητικό στοιχείο σε περιδέραιο των ελληνοιστικών χρόνων από τη Βάθεια της Εύβοιας.<sup>70</sup>



Εικ. 19. Περιδέρατο με χρυσά φυλακτά. Πολύγυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πολύγυρου, αρ. ευρ. ΜΘ 7468 (φωτ.: ευγενική παραχώρηση ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ).



Εικ. 20. Ασημένιος μηνίσκος. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 8143α (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).



Εικ. 21. Χους, λεπτομέρεια. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 39454 (φωτ.: Λ. Κουργιαντάκης).



Εικ. 22. Πυξίδα, λεπτομέρεια: διπλούς πέλεκυς και παλάμη. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).



Εικ. 23. Πυξίδα, λεπτομέρεια: έμβολο πλοίου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (φωτ.: Β. Τσώνης).

Φυλακτά στο σχήμα της ημισελήνου φορούσαν και τα παιδιά, όπως μαρτυρούν απεικονίσεις σε ερυθρόμορφους χόες, για παράδειγμα σε έναν χου του Μουσείου Μπενάκη (εικ. 21). Στο *Λεξικό* του Ηούχιου το περίπτο με τη μορφή ημισελήνου αναφέρεται ως: «*Σελήνης. Φυλακτήριον, όπερ έγκρεμάται τοίς παιδίοις*». <sup>71</sup> Η αποτροπαϊκή σημασία του συμβόλου διατηρείται έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων αποτελούσε φυλακτό για την Καλή Τύχη. <sup>72</sup>

Η Σελήνη – η αιώνια περιοδικότητά της, η εξαφάνιση και η επανεμφάνισή της σε τακτά χρονικά διαστήματα – έγινε αντικείμενο παρακολούθησης από τον άνθρωπο και της προσέδωσε προνομιακή θέση ανάμεσα στα υπόλοιπα ουράνια σώματα. Σύμβολο λοιπόν επιστροφής και ως εκ

τούτου σύμβολο περάσματος από τη ζωή στον θάνατο και από τον θάνατο στη ζωή, με τη μόνη διαφορά ότι στο ουράνιο αυτό σώμα ο θάνατος δεν ήταν ποτέ οριστικός. Η εναλλαγή αυτή του φωτός και του σκότους πιθανόν να ταυτίστηκε με τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου, με τη γέννηση και τον θάνατο, και η Σελήνη να θεωρήθηκε σύμβολο αναγέννησης.

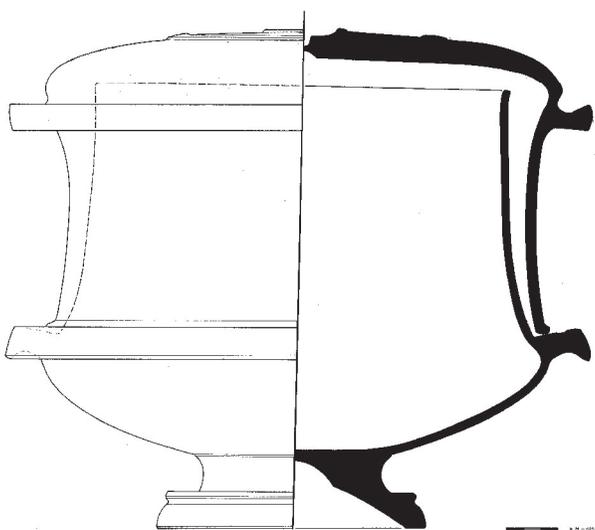
Η λειτουργία του περιάπτου αυτού ως φυλακτού ίσως θα πρέπει να συσχετιστεί με την Άρτεμη που ήταν προστάτιδα των γεννήσεων και της ενηλικίωσης, όχι μόνο των ανθρώπων αλλά και των ζώων. <sup>73</sup>

*Διπλούς πέλεκυς* (εικ. 22). Σύμβολο ανατολικής προέλευσης ήδη από τα νεολιθικά χρόνια, ήταν στη μινωική Κρήτη, μαζί με τα κέρατα του ταύρου, ένα από τα ιερότερα θρησκευτικά σύμβολα συνδεδεμένο ίσως με γυναικεία θεότητα ή κάποια ιέρεια. <sup>74</sup>

Ο διπλούς πέλεκυς έγινε αντικείμενο λατρείας και του αποδόθηκε υπερφυσική δύναμη, καθώς σχετίστηκε ως όργανο της θυσίας με τον ιερό ταύρο που ήταν σύμβολο γονιμότητας. <sup>75</sup> Ο ταύρος, στη συγκεκριμένη περίπτωση, συμβόλιζε τη δύναμη της ζωής, η οποία απελευθερώνεται με τη θυσία του. Η σημασία λοιπόν του αντικειμένου αυτού επικεντρώνεται στο μήνυμα της αναγέννησης και όχι στην πράξη του φόνου, η οποία ως μέρος του τελετουργικού της θυσίας απέβλεπε άλλωστε σε μια εκ νέου γέννηση. Στον Όμηρο <sup>76</sup> εξάλλου αναφέρεται ότι το κεντρικό μήνυμα του τελετουργικού ήταν η δύναμη της ζωής διαμέσου του αίματος του θυσιαζόμενου ζώου. Για τον λόγο αυτό, ο διπλούς πέλεκυς ήταν συχνά τοποθετημένος ως κτέρισμα στους τάφους ή ως αφιέρωμα στα ιερά, δηλαδή στα σημεία εκείνα που η δύναμή του θα μπορούσε να ήταν περισσότερο αποτελεσματική.

Το θρησκευτικό σημαινόμενο του συμβόλου από την Κρήτη διαδίδεται στη μυκηναϊκή Ελλάδα, για να επιβιώσει μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια ως απόηχος προφανώς του παλιού του περιεχομένου. Διπλοί πελέκεις με τη μορφή περιάπτων, από διάφορα υλικά, έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο, τις Μυκήνες και την Πύλο, στη Μακεδονία, για παράδειγμα την Όλυμπο, την Άκανθο (εικ. 19) και τη Σίνδο, στη Θάσο, καθώς και στα Άβδηρα στη Θράκη. <sup>77</sup>

Οι διπλοί πελέκεις συνδέονται στους ιστορικούς χρόνους επίσης με τις κουροτρόφους θεότητες, λόγου χάρη την Αρτέμιδα, όπως προκύπτει από την ανεύρεση πολυάριθμων διπλών πελέκεων από διάφορα υλικά, ακόμα και πολύτιμα, στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη. <sup>78</sup>



Εικ. 24. Πυξίδα, τομή. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (σχ.: Κ. Μαυραγάνη).

αλλά και με την Ειλείθια, που ως θεά του τοκετού συνδέεται ιδιαίτερω με τα σύμβολα της αναγέννησης.<sup>79</sup>

*Παλάμη* (εικ. 22). Η μεγάλη ποικιλία στις κινήσεις των δακτύλων και η πλατιά διάδοση της παλάμης διαχρονικά σε διάφορους πολιτισμικούς κύκλους συνεπάγεται προφανώς και μια εννοιολογική πολυσημία, η προσέγγιση της οποίας θα οδηγούσε σε ερμηνευτικούς μαιανδρισμούς.

Η τοποθέτησή της σε κεντρικό σημείο του περιδεραιού ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι στην αρχαιότητα, αλλά και μέχρι σήμερα, η παλάμη είναι σύμβολο αποτροπαϊκό που δίνει συχνά το σχήμα της σε φυλακτά.

Σύμφωνα με την κατάταξη του Petrie, στην Αίγυπτο η παλάμη με τα ανοικτά δάκτυλα παρείχε δύναμη στον φορέα της,<sup>80</sup> ενώ το ανυψωμένο χέρι παγκοσμίως συμβολίζει ακόμα και σήμερα τη θεότητα ή την επικαλείται.

Παραδείγματα φυλακτών σε σχήμα παλάμης, αντίστοιχα με την παλάμη του περιδεραιού της πυξίδας, προέρχονται από το νεκροταφείο της Ακάνθου (εικ. 19)<sup>81</sup> και των Αβδήρων (εικ. 11).<sup>82</sup>

*Έμβολο πλοίου* (εικ. 23). Όπως υποδεικνύουν διάφοροι νομισματικοί τύποι που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τα ρωμαϊκά χρόνια, το αντικείμενο της εικόνας 23 θα μπορούσε να αποδίδει συντομογραφικά έμβολο πλοίου, σύμφωνα με τον εδραιωμένο ήδη από την κρητομυκηναϊκή

εποχή θεμελιώδη κανόνα του *pars pro toto*.<sup>83</sup> Από τις πρωιμότερες εμφανίσεις του συμβόλου καταγράφονται πάντως σε νομίσματα των Μεγάρων στην Αττική και της Κίου στη Μικρά Ασία, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.<sup>84</sup>

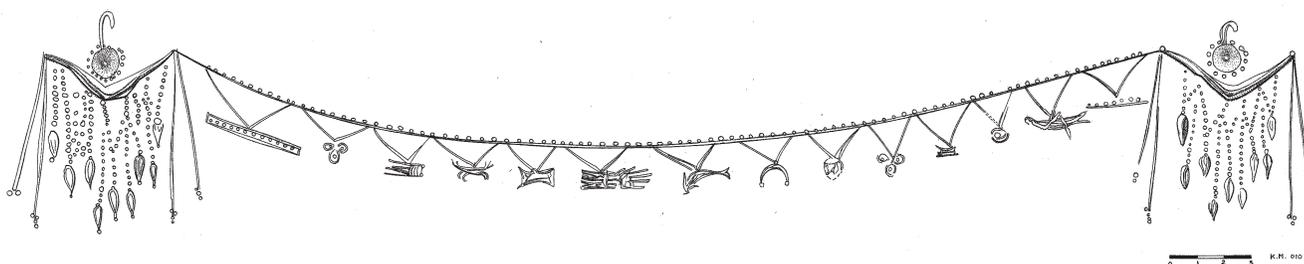
Το ομοίωμα εμβόλου ανάμεσα στα φυλακτά του περιδεραιού, πιθανή αναγωγή σε πλήρη πλοίου, θα μπορούσε να συνδέεται με κάποια γυναικεία θεότητα<sup>85</sup> και να παραπέμπει στην εξασφάλιση του ευνοϊκού για τον νεκρό ταξιδιού στον άλλο κόσμο.

### Τα φυλακτά και η σημασία τους

Από την αρχή της ύπαρξής του ο άνθρωπος ένιωθε το αίσθημα του φόβου για τον θάνατο και το άγνωστο που θα επακολουθούσε. Προκειμένου να προστατευτεί από τους κινδύνους που τον περιέβαλλαν και να μπορεί να αντεπεξέλθει φρόντισε, αφενός να θεοποιήσει τις δυνάμεις της φύσης, για να τις έχει συμμάχους με θυσίες και προσευχές, και αφετέρου τα σύμβολα που τις εκπροσωπούσαν να τα κάνει φυλακτά, μικρά μαγικά αντικείμενα, προκειμένου χρησιμοποιώντας τα να αισθάνεται δυνατός, ασφαλής και προστατευμένος.

Έτσι, στους τρεις κρίσιμους σταθμούς της ζωής του—τη γέννηση, τον γάμο και τον θάνατο—, όταν δηλαδή ήταν περισσότερο εκτεθειμένος στις προσβολές των κακών δυνάμεων, είχε ανάγκη προστασίας και τα *προβασκάνια*, *αποτροπαία*, *περιδερίδια* ή *τελέσματα* είχαν σκοπό να τον προφυλάξουν από αυτές. Προκειμένου να εξασφαλίζουν προστασία στον ιδιοκτήτη τους, δανειζόντάς του μέρος από τις ιδιότητές τους, ήταν κατασκευασμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να τα φορά συνέχεια, περασμένα σε κάποιο κορδόνι ή αλυσίδα. Η φυλακτική τους ιδιότητα έγκειτο στα αντικείμενα ή στα όντα που απεικόνιζαν, ή αφορούσε το υλικό από το οποίο ήταν καμωμένα. Φυλακτά από οργανική ύλη, όπως κέρατα και δόντια ζώων, ορυκτά και μέταλλα, καρποί και ρίζες, αναφέρονται στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο.<sup>86</sup> Συχνά είχαν διπλή χρήση, δηλαδή ήταν φυλακτά-κοσμήματα, και έτσι η διάκρισή τους από τα κοινά κοσμήματα δεν είναι πάντα ασφαλής. Εμφανίζονταν αυτοτελή, ή συνδυάζονταν με περισσότερα φυλακτά και άλλα αντικείμενα.<sup>87</sup>

Αποτελεσματικά, όταν προστάτευαν τον εν ζωή κάτοχό τους, τον συνόδευαν και μετά θάνατον προσφέροντάς του προστασία, ασφάλεια, κωδικοποιώντας ίσως και την ευχή



Εικ. 25. Πυξίδα, ανάπτυγμα του περιδεραιού με τα φυλακτά. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 31459 (σχ.: Κ. Μαυραγάνη).

για την ανεμπόδιση είσοδό του στην άλλη ζωή.

Περισσότερο ευάλωτα από όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου, τα παιδιά φορούν φυλακτά σε όλους τους πολιτισμούς και σε όλες τις εποχές. Στον ελλαδικό χώρο των ιστορικών χρόνων δεν είναι πάντως απολύτως γνωστό από ποια ηλικία τα φορούσαν, ούτε αν είχε σχέση η συγκεκριμένη συνήθεια με κάποια κοινωνική τάξη. Στα Αμφιδρόμια όμως, διαβατήρια τελετή κατά την οποία το παιδί έκανε τη συμβολική του είσοδο στην κοινωνική ομάδα λίγο μετά τη γέννησή του, με την τελετουργική περιφορά του γύρω από την εστία και την αναγγελία του ονόματός του, οι συγγενείς προσκόμιζαν δώρα, ανάμεσα στα οποία και φυλακτά. Φυλακτά επίσης δωρίζονταν και κατά την τρίτη ημέρα των Απατουρίων, όταν παιδιά ηλικίας από 10 ημερών έως ενός έτους εγγράφονταν στη φρατρία του πατέρα κατά το επόμενο στάδιο της κοινωνικής τους ένταξης.<sup>88</sup>

Απεικονίσεις των φυλακτών έχουμε στους χόες, μικρές τριφυλλόστομες οινοχόες, από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., στους οποίους απεικονίζονται παιδιά, ως επί το πλείστον αγόρια. Σχετίζονται με τη δεύτερη μέρα των Ανθεστηρίων,<sup>89</sup> της αθηναϊκής γιορτής προς τιμήν του Διονύσου, κατά την οποία τα παιδιά έπαιρναν μέρος από το τρίτο έτος της ηλικίας τους, και με στεφάνια στα μαλλιά και σειρές φυλακτών δοκίμαζαν στους χόες, μαζί με τους ενήλικους, το καινούριο κρασί. Με τον τρόπο αυτό ενσωματώνονταν πλέον στη θρησκευτική κοινότητα, γεγονός που πιθανόν σηματοδοτούσε και το τέλος της βρεφικής τους ηλικίας.<sup>90</sup> Πολλά από τα παιδιά αυτά φορούσαν ένα κορδόνι, κατά πάσα πιθανότητα από δέρμα,<sup>91</sup> με φυλακτά, περασμένο λοξά στο στήθος. Αντίστοιχα, φυλακτά διακρίνονται σε πολλές απεικονίσεις του Έρωτα, με τη μορφή παιδιού, επάνω σε αγγεία.<sup>92</sup>

Σε ιερά της Κύπρου, που χρονολογούνται ανάμεσα στον 5ο και τον 3ο αι. π.Χ., έχουν βρεθεί αγαλματίδια παιδιών (temple-boys) με φυλακτά, περασμένα διαγώνια στο στήθος ή στον λαιμό. Σύμφωνα με τον Laffineur πρόκειται για συνήθη αναθήματα που σκοπό είχαν να θέσουν το παιδί υπό την προστασία της θεότητας ως ενθυμήματα της εισόδου του στον ναό. Ίσως μάλιστα η είσοδος αυτή να αποτελούσε μέρος ενός τυπικού που λάμβανε χώρα σε διάφορες ηλικίες, με ιδιαίτερους συμβολισμούς και σε σχέση με τα κύρια στάδια ανάπτυξης του παιδιού. Το περιδέραιο, τοποθετημένο διαγώνιας στο στήθος, σχετιζόταν κυρίως με παιδιά μικρής ηλικίας, ενώ γύρω από τον λαιμό προοριζόταν για μεγαλύτερες ηλικίες.<sup>93</sup> Φυλακτά φορούσαν και στους καρπούς των χεριών ή τους αστραγάλους, σε νευραλγικό δηλαδή σημείο, σε μια άρθρωση.<sup>94</sup>

Φυλακτά αυτού του τύπου φορεμένα, είτε ως σύνολο, περασμένα σε κορδόνι ή αλυσίδα, είτε μεμονωμένα ως περιάπτα, έχουν βρεθεί σε τάφους, συχνά μάλιστα κοριτσιών.

Ο ταφικός τύμβος του Τουζλά Γκιολ, βορειοανατολικά των Αβδήρων, περιλαμβάνει 10 ταφές, τέσσερις ενηλίκων και έξι παιδιών ηλικίας από 12 μηνών έως 10 ετών, που χρονολογούνται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Στη μία ταφή κοριτσιού βρέθηκαν 21 οστέινα περιάπτα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται ένα τζιτζίκι, μία παλάμη, ένα τριφυλλόσχημο και δύο διπλοί πελέκεις, που μας ενδιαφέρουν στην προκειμένη περίπτωση.<sup>95</sup> Αντίστοιχα, σε τάφο του ελληνοιστικού νεκροταφείου των Αβδήρων,<sup>96</sup> που ανήκε κατά πάσα πιθανότητα σε κορίτσι και χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., μεγάλος αριθμός φυλακτών –ανάμεσα στα οποία ένα ασημένιο τριφυλλόσχημο, ένα ασημένιο σε σχήμα διπλού πέλεκου και μία παλάμη από φαγεντιανή– βρέθηκε στην περιοχή του στήθους. Στο νεκροταφείο της Σίνδου, σε τάφο κοριτσιού, ανάμεσα στα άλλα κτερίσματα συγκαταλεγόταν και ένα χρυσό

τριφυλλόσχημο περίαπτο.<sup>97</sup> Στη Θάσο από την πυρά προσφοράς ενός τάφου που ανήκε σε 12χρονο κορίτσι προέρχεται ένα ασημένιο περιδέριο με σειρά φυλακτών, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται τζιτζίκι, διπλούς πέλεκυς και τριφυλλόσχημο.<sup>98</sup>

### Επίλογος

Πάντοτε ο θάνατος ενός παιδιού συνοδεύεται από άφατη θλίψη, επειδή δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί σαν άνθρωπος και να ζήσει τη ζωή που δικαιούτο. Κάθε άνθρωπος έπρεπε να αναπτυχθεί, να ωριμάσει και μετά σιγά σιγά να γεράσει. Όταν όμως ο θάνατος πρόωρα έκοβε το νήμα της ζωής ενός παιδιού ή ενός νέου ανθρώπου, θεωρείτο μεγάλο κακό, γιατί ο εκλιπών δεν είχε προλάβει να ολοκληρώσει τον προορισμό του και να δοκιμάσει τις χαρές της ζωής.<sup>99</sup> Στα επιγράμματα αυτό που τονίζεται κυρίως είναι ο άωρος θάνατος, έτσι και ο επίθετος διάκοσμος στην πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη θα πρέπει να ιδωθεί ως ένα σύνολο εικονογραφικών σημείων που δηλώνουν τον πρόωρο θάνατο μιας νεαρής κοπέλας η οποία πέθανε στο άνθος της ηλικίας της, χωρίς να προλάβει να ολοκληρώσει τη ζωή της, χωρίς να προλάβει να χαρεί τον ύμνο του Ύμναίου. Ο γάμος σηματοδοτούσε το σημαντικότερο γεγονός στη ζωή ενός κοριτσιού, τη μετάβαση από την εφηβεία στην ωριμότητα,<sup>100</sup> από μία κοινωνική κατάσταση σε μία άλλη, ένα τέλος και συγχρόνως μια αρχή.

Η γαμήλια τελετουργία είχε πολλά κοινά με τα εθιμοτυπικά της ταφής: τόσο ο θάνατος, όσο και ο γάμος ήταν ένα στάδιο μετάβασης σε μια άλλη ζωή. Τα τελετουργικά της κάθε διάβασης παρουσιάζουν συναφή δομικά στοιχεία, εφόσον παραμένει σταθερό το σημασιολογικό

περιεχόμενο. Για τον λόγο αυτό οι συμβολισμοί στα τελετουργικά του γάμου και της ταφής αλληλοσυνδέονται.<sup>101</sup>

Τα χρυσά κοσμήματα, παρόμοια με αυτά που απεικονίζονται στην πυξίδα, δεν χρησιμοποιούνταν καθημερινά παρά μόνο σε ξεχωριστές εμφανίσεις, σε μέρες γιορτής, και μία από αυτές ήταν η ημέρα του γάμου. Ο στολισμός της νέφης που γινόταν με ιδιαίτερη επισημότητα και ιεροτελεστία προετοίμαζε τη νεαρή κοπέλα για τη μετάβαση από την παρθενία στον έγγαμο βίο, από την εφηβεία στην ωριμότητα. Ο θάνατος, στην προκειμένη περίπτωση, που ήρθε πριν από την ώρα του, σηματοδοτούσε το ταξίδι της σε έναν άλλο κόσμο. Έτσι όπως θα προετοιμαζόταν η κοπέλα για τον γάμο της, με εφάμιλλης επισημότητας τελετή ετοιμαζόταν και η νεαρή νεκρή για το “ταξίδι” της<sup>102</sup> “φορώντας” τα κοσμήματά της, το περιδέριο με τα λογχόσχημα εξαρτήματα και τα ενώτια, που αποτελούσαν ίσως αναφορά σε έναν ανολοκλήρωτο γάμο εν ζωή, και το περιδέριο με τα φυλακτά του, που θα την προστάτευαν και θα τη βοηθούσαν στη μεταθανάτια ζωή.

Η πυξίδα είχε τοποθετηθεί στον τάφο από τους συγγενείς της νεκρής, στην προσπάθειά τους να της εξασφαλίσουν ένα ασφαλές πέρασμα από τη ζωή στον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή, και συγχρόνως να καταστήσουν σαφή την ταυτότητά της στις θεότητες του Κάτω Κόσμου και ενδόμυχα να ευχηθούν την τέλεση του γάμου της πλέον με τον Άδη. Με τις σκέψεις αυτές θα μπορούσε ίσως να δοθεί κάποια ερμηνεία ως προς το βαθύτερο νόημα της πυξίδας και των κοσμημάτων που τη στόλιζαν.

Αγγελική Ζήβα

Τμήμα Προϊστορικής, Αρχαίας Ελληνικής  
και Ρωμαϊκής Συλλογής  
ziva@benaki.gr

### ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Kotitsa 1996: Z. Kotitsa, *Hellenistische Tonpyxiden. Untersuchung zweier hellenistischer Typen einer Keramikform* (Mainz a.R. 1996).

*Agora XXIX*: S. Rotroff, *The Athenian Agora XXIX, Hellenistic Pottery Athenian and imported wheelmade table ware and related material* (Princeton 1997).

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

\* Για τη θερμή, φιλική και ηθική συμπαράσταση σε όλη τη διάρκεια αυτής της εργασίας, επιθυμώ να ευχαριστήσω τους αγαπητούς μου Ειρήνη Παπαγεωργίου, Μάρια Διαμάντη και Χρήστο Μπουλώτη. Ευχαριστώ επίσης θερμά την Ειρήνη Παπαιοκονόμου και τη δρ Βικτωρία Σαμπετάι για τις πολύτιμες πληροφορίες που μου έδωσαν, καθώς και την καθηγήτρια Βασιλική Πέννα, τον Γιάννη Στόγια, τον καθηγητή Νικόλαο Χριστοδουλάκη, τον Αργύρη Σταμόπουλο και την καθηγήτρια Stella Miller για τις επίσης πολύτιμες υποδείξεις τους.

Ευχαριστώ επίσης τον προϊστάμενο της ΙΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δημήτρη Μάτσα και την ανασκαφέα Κωνσταντίνα Καλλιντζή για την παραχώρηση της φωτογραφίας (αρ. 375α) του περιδεραιού από τον ταφικό τύμβο στα Άβδηρα, η οποία ανήκει στο φωτογραφικό αρχείο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αβδήρων, καθώς και την αναπληρώτρια της προϊσταμένης της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βικτωρία Αλλαμανή για την παραχώρηση της φωτογραφίας του περιδεραιού από το νεκροταφείο της Ακάνθου (αρ. ευρ. ΜΘ 7468). Ευχαριστώ επίσης τη διευθύντρια της Γ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών Ευσταθία Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη για τη χορήγηση της άδειας δημοσίευσης της φωτογραφίας της πυξίδας αρ. ευρ. 2327 από το Μουσείο του Κεραμεικού, καθώς και τον προϊστάμενο του φωτογραφικού αρχείου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Dr Phil. Joachim Heiden για την παραχώρησή της.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στο φωτογραφικό αρχείο του Βρετανικού Μουσείου και συγκεκριμένα στην Kristen Wenger και την Isabelle Dubois για τις φωτογραφίες του καλυκωτού κρατήρα (αρ. ευρ. GR 1871.7-22.3) και του χρυσού στεφανιού (αρ. ευρ. GR 1908.4-14.1).

Για την ανάλυση του πηλού και της χρωστικής ουσίας της πυξίδας ευχαριστώ τη δρ Βασιλή Κυλίκολου και τον δρ Γιάννη Καρατάσιο, του Ινστιτούτου Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος.

Οι φωτογραφίες της πυξίδας οφείλονται στον Βασιλή Τσώνη και τον Λεωνίδα Κουργιαντάκη, ενώ τα σχέδια στην Κατερίνα Μαυραγάνη, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

1. «*Νυφούλα δε στολιστήκα κι ούτε ποτέ νυφιάτικο τραγούδι-σαν στη θύρα μου τραγούδι- νύφη στο Χάρο δίπλα θα σταθώ*», Σοφοκλέους, *Αντιγόνη* (έμμ. μτφρ. Κ.Χ. Μύρης, Αθήνα 1980) 58.

2. Οι διαστάσεις του αγγείου έχουν ως εξής: συνολικό ύψος 28,8 εκ., ύψος σώματος 25,5 εκ., διάμ. χείλους σώματος 24,7 εκ., διάμ. βάσης 15,7 εκ., διάμ. προεξοχής καλύμματος 32,5 εκ., διάμ. χείλους καλύμματος 29,2 εκ., ύψος καλύμματος 17,3 εκ. Δημοσιεύεται στο: Α. Δεληβορριάς – Δ. Φωτόπουλος, *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 1997) 105 αρ. 150· Ε. Georgoula (επιμ.), *The Greeks, Art Treasures from the Benaki Museum Athens* (κατάλογος έκθεσης, Calouste Gulbenkian, Lisbon 2007-2008) 104-05 αρ. 48 (Α. Ζίβα).

3. Για το *λίον*, βλ. Kotitsa 1996, 81 σημ. 684.

4. Για το *κιννάβαρι*, βλ. Κ. Γ. Τσάιμου, *Ορολογία της αρχαίας μεταλλείας* (Αθήνα 2007) 101-02· για τη χρήση σε σχέση με τον θάνατο και τα ταφικά έθιμα κατά τη διάρκεια του πρωτοκυκλα-

δικού πολιτισμού, βλ. Κ. Μπίρταχα, Χρώματα και χρωματισμός κατά την πρόιμη εποχή του χαλκού στις Κυκλάδες, στο: Α. Βλαχόπουλος – Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρήστο Ντούμα* (Αθήνα 2003) 264 σημ. 8· 266 σημ. 21.

5. *Agora XXIX*, 40.

6. M. Vickers – O. Impey – J. Allan, *From silver to ceramic. The potter's debt to metalwork in the graeco-roman, oriental and Islamic worlds* (Oxford 1986) πρώτη σελίδα εισαγωγής.

7. *Agora XXIX*, 47, 48, 58.

8. Kotitsa 1996, 82.

9. M.J. Milne, Kylicnis, *AJA XLIII* (1939) 247-54· G.M.A. Richter – M.J. Milne, *Shapes and names of Athenian vases* (New York 1935) 20.

10. Για τον όρο *λιβανωτής*, βλ. Milne (ό.π.) 250, και για την τοποθέτηση φαρμάκων 248.

11. S. Rutherford Roberts, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) σημ. 26, 27.

12. Richter – Milne (σημ. 9) 20.

13. *Agora XXIX*, 188 σημ. 1.

14. *Agora XXIX*, 188.

15. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας* (Αθήνα 1994) 247-48.

16. Μ. Ανδρόνικος, Ελληνιστικός τάφος Βέροιας, *AE* (1955) 42.

17. Γ. Ι. Δεσπίνης, Ανδριάς τερείας εκ Μεσσήνης, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδο, *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 54 (1996) 235 πίν. XXXIXα,γ.

18. Kotitsa 1996, πίν. 1.

19. G. Köpcke, Golddekorierte attische Schwarzfirniskeramik des vierten Jahrhunderts v. Chr., *AM 79* (1964) 26 αρ. 1 πίν. 9, με χρονολόγηση του τμήματος γύρω στο 360 π.Χ., που ωστόσο αναθεωρεί η Kotitsa 1996, 30, στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

20. Kotitsa 1996, σημ. 676 με συγκεντρωτική βιβλιογραφία για τα πήλινα επιχρυσωμένα κοσμήματα.

21. W. Deonna, Le mobilier Délien, *Délos XVIII* (Paris 1938) 301-02.

22. O. Walter, Archäologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1940, *AA 55* (1940) 140-43 εικ. 17· Georgoula (σημ. 2) 77 αρ. 47 (Α. Ζίβα).

23. D. Williams – J. Ogden, *Greek Gold, Jewellery of the Classical World* (London 1994) 42.

24. Kotitsa 1996, 80 (τα αναφέρει ως *περιδερίδια*) και σημ. 673· *Agora XXIX*, 59.

25. Köpcke (σημ. 19) 63-64.

26. Γ. Α. Παπαβασιλείου, Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων, *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1910) πίν. 14 αρ. 4, 6.
27. S. Miller, *Two Groups of Thessalian Gold* (Berkeley 1979) πίν. 15a, 16b-d.
28. D. Pandermalis (επιμ.), *Alexander the Great. Treasures from an epic era of Hellenism* (κατάλογος έκθεσης, Alexander S. Onassis Foundation, New York 2004) αρ. 18 (E. Trakosroulou).
29. Χ. Σαμίου, Το ελληνιστικό νεκροταφείο των Αβδήρων, *ΑΕΜΘ2* (1988) 477· Ν. Καλλιντζή, Ανασκαφή ταφικού τύμβου στα Άβδηρα, *ΑΕΜΘ4* (1990) 565 εικ. 8.
30. Μ. Sgourou, Jewellery from Thasian graves, *BSA* 96 (2001) 344 εικ. 29, 30.
31. S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien* (Paris 1892) 52 αρ. 3 πίν. IX, XI, XII, XXII.
32. Kotitsa 1996, 79-80.
33. *Agora XXIX*, 59-60 πίν. 12 εικ. 120a,b· πίν. 11 εικ. 106a,b· B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck* (Mainz a.R. 1985) 168-70 εικ. 118a, 119· U. Knigge, *Der Bau 2 Kerameikos XVII* (2005) πίν. 118, 659.
34. Α. Δεσποίνη, *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία χρυσά κοσμήματα* (Αθήνα 1996) εικ. 80-86.
35. I. D. Papaikononou, L'interprétation des "jouets" trouvés dans les tombes d'enfants d'Abdères, στο: A.M. Guimier-Sorbets – M.B. Hatzopoulos – Y. Morizot (επιμ.), *Rois, Cites, Necropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine, Actes des Colloques. Nanterre, Decembre 2002 – Athènes, Janvier 2004* (= *Μελετήματα* 45 [2006]) 244
36. Αριστοτέλους, *Περί ζώων ιστορίαι*, E 551a-551β, 556β.
37. Αριστοτέλους (ό.π.) E 555β.27-556α.8.
38. M. Chinery, *Collins Guide to the Insects of Britain and Western Europe* (London 1986) 86, 87.
39. R. Laffineur, Iconographie minoenne et iconographie mycénienne à l'époque des tombes à fosse, *BCH Suppl.* XI (1985) 252.
40. Laffineur (ό.π.) 255.
41. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (München 1930) πίν. XXVIII,2,4, XXXIV,82.
42. Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της ύστερης εποχής του χαλκού* (κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Ελληνικών Αρχαιοτήτων, Μελβούρνη 1998-1999) 104 αρ. 35 (Κ. Καζά-Παπαγεωργίου).
43. Sgourou (σημ. 30) 344 εικ. 29.
44. Καλλιντζή (σημ. 29) 565 εικ. 8.
45. Williams – Ogden (σημ. 23) 106 εικ. 35.
46. Reinach (σημ. 31) πίν. XXII,20,21.
47. Αριστοτέλους (σημ. 36) I 631a.10.
48. Σ. Βλίζος (επιμ.), *Ελληνική και Ρωμαϊκή Γλυπτική από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 2004) 56 (Γ. Κοκκορού-Αλευρά).
49. Αριστοτέλους (σημ. 36) I 631a.15-21.
50. Δεσποίνη (σημ. 34) 231, 235· Kotitsa 1996, 83 σημ. 715-18· E.M. de Juliiis (επιμ.), *Gli ori di Taranto in età ellenistica* (Milano 1984) 336 εικ. 298-311 (E. Lippolis).
51. Για τα αγγεία της επίχρυσης διακόσμησης, βλ. Knigge (σημ. 33) σημ. 34, 659 πίν. 118. Για τα αγγεία της «Δυτικής Κλιτύος», βλ. *Agora XXIX*, αρ. 86, 106, 188, 311.
52. Α.Μ. Végilhas, *Παίδες άωροι: poésie funéraire 2* (= *Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών* 41 [1982]) 340-45.
53. Ομήρου, *Ιλιάδα*, N 484.
54. *Σίνδος* (κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983) 39 αρ. 47 (Α. Δεσποίνη).
55. Σαμίου (σημ. 29) 477· Καλλιντζή (σημ. 29) 571 εικ. 8.
56. Sgourou (σημ. 31) 344 εικ. 30.
57. Η. Γεωργούλα (επιμ.), *Ελληνικά κοσμήματα. Από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 1999) 156-57 αρ. 46, 8143γ (Σ. Λυμπερόπουλος).
58. F. Vandenabeele – R. Laffineur, Cypriote stone sculpture. A propos des "temple-boys", στο: *Proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studie, Brussels-Liège 17-19 May 1993* (Brussels, Liège 1994) 143-44 πίν. XLIII,f.
59. Pandermalis (σημ. 28) 130 εικ. 18.
60. Παπαβασιλείου (σημ. 26) 56 πίν. 14,4.
61. Δεσποίνη (σημ. 34) 245 εικ. 127· Παπαβασιλείου (σημ. 26) 56 πίν. 14,4 (αναφέρεται ως *σωληνίσκος*). Εξαρτήματα αυτού του τύπου που διασώζον μεταλλικά ελάσματα στο εσωτερικό τους, έχουν βρεθεί σε νεκροπόλεις της Καρχηδόνας: J. Vergouter, *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraires carthaginois* (Paris 1945) 311-37 πίν. XXIX.
62. D.M. Robinson, *Excavation at Olynthus. Metal and Minor Miscellaneous Find. An Original Contribution to Greek life* (Baltimore 1941) 125.
63. Σ. Ε. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείον Β: Γενικαί παρατηρήσεις* (= *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 67 [1970]) 316.
64. G. Loud, *Megiddo II* (Chicago 1948) πίν. 207 αρ. 12· πίν. 213 αρ. 80· πίν. 214 αρ. 81-83· πίν. 215 αρ. 105.
65. Σ. Ε. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείον Γ: Πίνακες* (= *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 67 [1969]) πίν. 37β, 72β.
66. R.M. Dawkins (επιμ.), *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta Excavated and Described by Members of the British School at Athens 1906-1910* (London 1929) πίν. CCIII,2.
67. Robinson (σημ. 62) πίν. XXV αρ. 426-36.

68. Ν. Ε. Καλτσάς, *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979* (Αθήνα 1998) πίν. 42, ε.
69. Γεωργούλα (σημ. 57) 156-57 αρ. 46, 8143α (Σ. Λυμπερόπουλος).
70. Παπαβασιλείου (σημ. 26) 56 πίν. 14, 4.
71. Hesychii *Lexicon* (Leiden 1746) λ. *Σεληνίς*, 1167.
72. Α. Παρλαμά – Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ενρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών* (Αθήνα 2000) 78 αρ. 52 (Χ. Κοντοχρήστος).
73. V. Dasen, Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain, *Latomus* 62 (2003) 280 σημ. 29.
74. M.P. Nilsson, *The Minoan-mycenean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1950) 226.
75. Μ.Π. Νίλσον, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας* (Αθήνα 1987) 24.
76. Ομήρου, *Οδύσσεια*, γ 450.
77. Karo (σημ. 41) πίν. XLIV· Σ. Μαρινάτος, Ανασκαφαί εν Πύλω, *ΠΑΕ* (1953) 243· Robinson (σημ. 62) πίν. XXV αρ. 438-44· Καλτσάς (σημ. 68) πίν. 62, ε· *Σίνδος* (σημ. 54) αρ. 148, 285, 479, 511 (Α. Δεσποίνη)· Sgourou (σημ. 30) 344 εικ. 30· Καλλι-ντζή (σημ. 29) 571 εικ. 8· Σαμίου (σημ. 29) 477.
78. Dawkins (σημ. 66) πίν. CCII.
79. C. Mavriyannaki, La double hache dans le monde hellénique à l'âge du bronze, *RA* (1983) 221.
80. W.M. Flinders Petrie, *Amulets, Illustrated by the Egyptian Collection in University College* (London 1914) 11 αρ. 11.
81. Pandermalis (σημ. 28) αρ. 18.
82. Καλλι-ντζή (σημ. 29) 571 εικ. 8· Σαμίου (σημ. 29) 477.
83. C. Boulotis, La déesse minoenne à la rame-gouvernail, *Tropis* I (1989) 57.
84. J. Kroll, *The Greek Coins, The Athenian Agora XXVI* (Princeton 1993) 216 εικ. 643-45· A.W. Waddington – E. Babelon – T. Reinach, *Recueil générale des monnaies grecques d'Asie Mineur* 1,2 (Paris 1908) πίν. XLIX, 33.
85. Boulotis (σημ. 83) 62 και σημ. 53, εικ. 1a-b· Παραπομπή *LIMCIV* (1988) 74 αρ. 479 λ. *Euploia* (P. Linant de Bellefonds)· P. Bruneau, Existe-t-il des statues d'Isis Pélagia?, *BCH* 98 (1974) 336· *LIMCV* (1988) 794 αρ. 269 λ. *Isis* (Tran Tam Tinh).
86. Πλινίου Πρεσβυτέρου, *Histoire Naturelle* XXX, 138.
87. Ιακωβίδης (σημ. 63) 312.
88. Χ. Μπουλώτης, «Αιών παίς εστι παίζων, πεσοεύων· παιδός η βασιλήη». Από τον κόσμο του αρχαιοελληνικού παιχνιδιού, στο: Κ. Γκουγκούλη – Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του* (Αθήνα 2008)· S. Price, *Religions of the ancient Greeks* (Cambridge 1999) 89.
89. G. Van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951) 15.
90. Μπουλώτης (σημ. 88) 43.
91. De Juliis (σημ. 50) αρ. 161 (A. Dell'Aglio)· Hesychii (σημ. 71) λ. *σεληνίς*.
92. *LIMC* III (1988) 868 αρ. 163· 915 αρ. 766 λ. *Eros* (A. Hermary).
93. Vanderbeeke – Laffineur (σημ. 58) 141, 143.
94. H. Rühfel, Ammen und Kinderfrauen im klassischen Athen, *AW* 19 (1988) 44 εικ. 2· M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens* (Baltimore, London 1990) 75 εικ. 12.
95. Καλλι-ντζή (σημ. 29) 571.
96. Σαμίου (σημ. 29) 477.
97. *Σίνδος* (σημ. 54) αρ. 47.
98. Sgourou (σημ. 30) εικ. 29, 30.
99. Vérilhac (σημ. 52) 158.
100. Golden (σημ. 94) 48.
101. A.S. Seaford, The tragic wedding, *JHS* 107 (1987) 106· J.M. Barringer, Europa and the Nereids: wedding or funeral?, *AJA* 95 (1991) 663.
102. Δεσποίνη (σημ. 61) 15.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ  
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΥΛΙΚΟΓΛΟΥ

Χημική ανάλυση κεραμικού δείγματος από την πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη αρ. ευρ. 31459

Η λήψη του δείγματος πραγματοποιήθηκε με ηλεκτρικό τρυπάνι από φθαρμένη επιφάνεια του αγγείου, έτσι ώστε να μην προκληθεί περαιτέρω αλλοίωση. Πριν από τη λήψη, η επιφάνεια του κεραμικού καθαρίστηκε με το ίδιο τρυπάνι προς αποφυγή πιθανής επιμόλυνσης του δείγματος από υλικό ξένο προς το αγγείο. Το τρυπάνι ήταν από καρβίδιο του βολφραμίου, το οποίο λόγω της αυξημένης σκληρότητας του προκαλεί την ελάχιστη δυνατή επιμόλυνση του δείγματος με μέταλλα. Με τη διαδικασία αυτή προέκυψε δείγμα περίπου 120 mg, το οποίο υποβλήθηκε σε ανάλυση με νετρονική ενεργοποίηση. Για τον σκοπό αυτό το δείγμα ξηράνθηκε και αφού τοποθετήθηκε σε σωλήνα καθαρού χαλαζία, ακτινοβολήθηκε μαζί με πρότυπη ουσία αναφοράς για 24 ώρες σε ροή νετρονίων  $5 \times 10^{13} \text{ n.cm}^{-2} \cdot \text{s}^{-1}$  στο University of Missouri Research Reactor (MURR). Επτά ημέρες μετά την ακτινοβολήση μετρήθηκε η γ-ακτινοβολία, τόσο του δείγματος, όσο και του προτύπου. Από τα φάσματα που καταγράφηκαν υπολογίστηκαν οι συγκεντρώσεις των στοιχείων Ca, La, Lu, Na, Nd, Sm, U, Yb. Τρεις εβδομάδες αργότερα τα δείγματα μετρήθηκαν εκ νέου και υπολογίστηκαν οι συγκεντρώσεις των στοιχείων Ce, Co, Cr, Cs, Eu, Fe, Hf, Rb, Sc, Ta, Tb, Th, Zn.

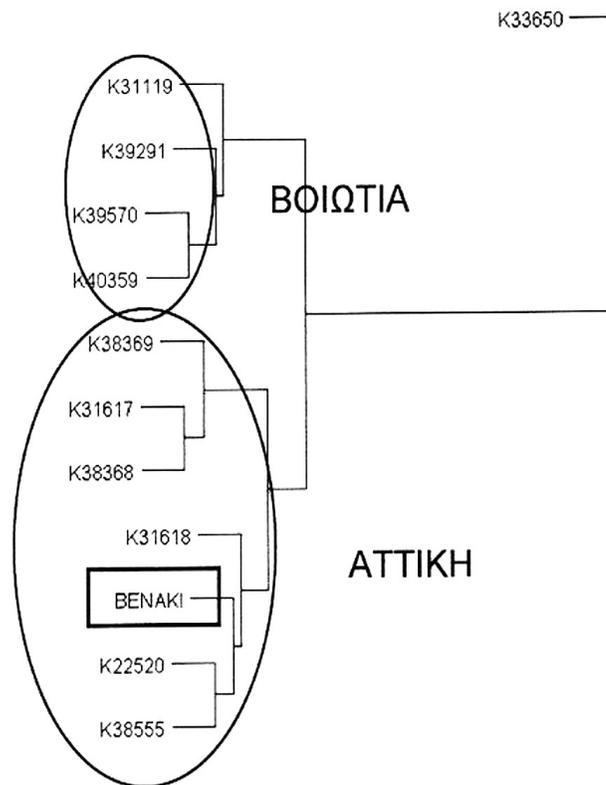
Ca (%)	La	Lu	Na (%)	Nd	Sm	U	Yb	Ce	Co
5.69	34.1	0.37	0.48	28.2	6.52	2.29	2.71	70.7	36.8

Cr	Cs	Eu	Fe (%)	Hf	Rb	Sc	Ta	Tb	Th	Zn
490	14.2	1.29	5.43	4.28	262	20.8	0.99	0.85	10.6	122

Πίν. 1. Οι συγκεντρώσεις των στοιχείων που προσδιορίστηκαν εμφανίζονται στον παραπάνω πίνακα, όπου εκφράζονται σε ppm, εκτός των Ca, Na, Fe τα οποία, αντίθετως, εκφράζονται σε επί τοις εκατό (%).

Οι χημικές συγκεντρώσεις του δείγματος της πυξίδας συγκρίθηκαν με γνωστά χημικά προφίλ από τη βιβλιογραφία, τα οποία εκπροσωπούν την περιοχή Αττικής (ευρύτερη Αθήνα) και της Βοιωτίας από τις περιοχές Θήβας - Τανάγρας (Mommsen 2005, Schwedt κ.ά. 2006). Από τη σύγκριση αυτή προκύπτει με ασφάλεια η μεγάλη συ-



νάφεια του συγκεκριμένου δείγματος με το χημικό προφίλ της Αττικής. Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της διαφοροποίησης μεταξύ των δύο ευρύτερων περιοχών αποτελεί η συγκέντρωση του Cs και σε μικρότερο βαθμό αυτές των Cr και Hf. Η ταύτιση του δείγματος της πυξίδας με κεραμικά από την Αττική φαίνεται και γραφικά στο παραπάνω σχήμα. Στο δένδρογραμμα υπάρχουν 11 δείγματα κεραμικών από τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη που ανήκουν στην κλασική περίοδο και είναι ήδη δημοσιευμένα (Kilikoglou – Glascock 2006). Φαίνεται ότι με βάση τις συγκεντρώσεις των στοιχείων, το δείγμα της πυξίδας ομαδοποιείται στην ομάδα της Αττικής.

Βασίλης Κυλίκογλου  
Διευθυντής Ερευνών  
Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος  
kilikog@ims.demokritos.gr

## ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Kilikoglou – Glascock 2006: V. Kilikoglou – M.D. Glascock, Neutron activation analysis of eleven vases from the Benaki Museum Collection, στο: V. Sabetai, *CVA Athens*, Benaki Museum 1 (Athens 2006).

Mommsen 2005: H. Mommsen, Attic pottery production, imports and exports during the Mycenaean period

by neutron activation analysis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 5 (2005) 15-30.

Schwedt κ.ά. 2006: Schwedt κ.ά., Hellenistic Pottery from Boeotia, Greece, *Journal of Archaeological Science* 33 (2006) 1065-74.

## ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΤΑΣΙΟΣ

Ανάλυση δείγματος κόκκινης χρωστικής από την πυξίδα του Μουσείου Μπενάκη αρ. ευρ. 31459

Το σώμα του αγγείου είναι κατασκευασμένο από λεπτόκοκκο κόκκινο πηλό. Από την ανάλυση του αγγείου με φασματοσκοπία ακτίνων X (EDX) προέκυψε ότι ο πηλός είναι ασβεστούχος με αυξημένη περιεκτικότητα σιδήρου (πίν. 1).

Για τα ερυθρά διακοσμητικά στοιχεία του αγγείου έχει χρησιμοποιηθεί κιννάβρι (θειούχος υδράργυρος - HgS), με στόχο μάλλον τη διαφοροποίηση από το κόκκινο του κεραμικού (οξειδία και υδροξειδία του σιδήρου - Fe<sub>2</sub>O<sub>3</sub>, FeOOH) με μια πιο έντονη χρωματική διαβάθμιση. Η χρήση του κιννάβρι για τη διακόσμηση του αγγείου υποδηλώνει την παραγωγή μιας ιδιαίτερης ποιότητας αγγείων από ένα εξειδικευμένο εργαστήριο. Το κιννάβρι θεωρείται χρωστική πολυτελείας και εισάγεται αυτή την περίοδο στην Ελλάδα πιθανότατα από την Ανατολή ή την Ισπανία (E. Aloupi – A.G. Karydas – T. Paradellis, Pigment analysis of wall paintings and ceramics from Greece and Cyprus. The optimum use of X-Ray Spectrometry on specific archaeologi-

cal issues, *X-Ray Spectrometry* 29 (2000) 18-24).

Άλλα παραδείγματα διακόσμησης κεραμικών με κιννάβρι συναντάμε στα πολύχρωμα κυπριακά αρχαϊκά ειδώλια (750-475 π.Χ.) (E. Aloupi – D. McArthur, Non-destructive PIXE analysis of Cypriote polychrome terracotta figurines in the Musée du Louvre, στο: V. Karageorghis (επιμ.), *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus* 4, 145-55 (Nicosia 1995), καθώς και σε θραύσματα από την ύστερη Νεολιθική περίοδο στην Ουγγαρία (J. Mihály κ.ά., Vibrational spectroscopic study of pigment raw materials and painted ceramics excavated at Szombathely-Oladi Plató, *9th European Meeting of Ancient Ceramics (EMAC)* 24-27 Oct. 2007 (Budapest 2008) 47-51).

Γιάννης Καρατάσιος

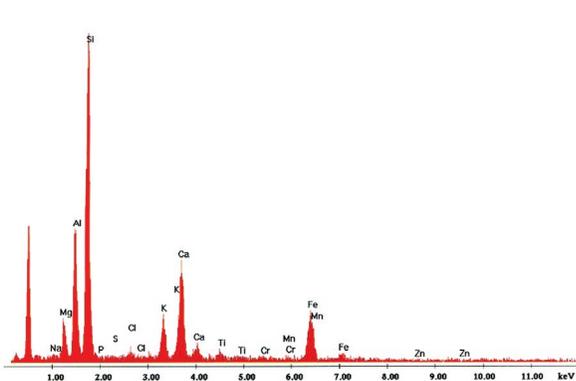
Ερευνητής

Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος

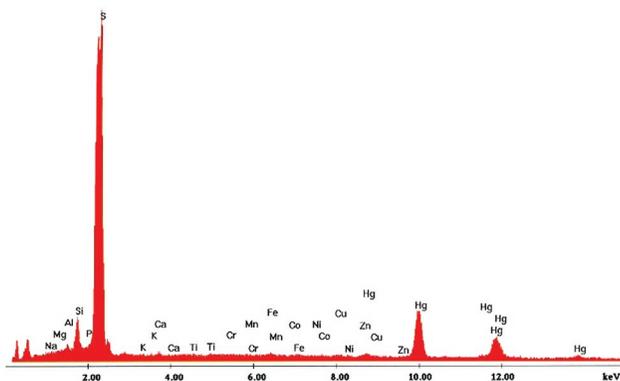
ikarat@ims.demokritos.gr

Na <sub>2</sub> O	MgO	Al <sub>2</sub> O <sub>3</sub>	SiO <sub>2</sub>	P <sub>2</sub> O <sub>5</sub>	SO <sub>3</sub>	Cl <sub>2</sub> O	K <sub>2</sub> O	CaO	TiO <sub>2</sub>	Cr <sub>2</sub> O <sub>3</sub>	MnO	Fe <sub>2</sub> O <sub>3</sub>	ZnO
0,4	4,5	14,9	42,0	0,3	0,4	0,8	4,1	11,6	1,9	0,9	0,7	16,6	0,7

Πίν. 1. Οι συγκεντρώσεις των κύριων στοιχείων του πηλού εκφρασμένες στα αντίστοιχα οξειδιά τους (% κ.β.).



Διάγραμμα 1. Στοιχειακή ανάλυση κεραμικού σώματος.



Διάγραμμα 2. Στοιχειακή ανάλυση κόκκινης χρωστικής.

ANGELIKI ZIVA

Untimely death: the symbolism of the imagery on a black-glaze pyxis from the Benaki Museum collection

The black-glaze pyxis in question was donated to the Benaki Museum by Eleni Martinou in October 1991. It belongs to the class of black-glaze clay vessels with gilded decoration from the fourth century BC. Though there are no excavation details, an analysis of the clay by the Demokritos Institute of Materials Science (NCSR) has confirmed that the vessel was made in an Attic workshop. The pyxis is of the type B variety and on the basis of the typology proposed by Z. Kotitsa it can be dated to the second half of the fourth century BC and more specifically to the transitional phase from Group 1 to Group 2, i.e. ca. 330-320 BC.

On the domed part of the lid are two bands, one with foliage and closed myrtle flower buds and the other with a vine and bunches of grapes. One side of the cylindrical lid is decorated with a necklace of spear-head pendants while the other has a second necklace with fourteen amulets: at the outer edges are two amulet holders and, more or less in the centre, a dolphin. In between are depicted: a grasshopper, two trefoils and a crescent-shaped one, the palm of a hand, a double-headed axe, a water-borne insect, a cicada, an eye, a ship's ram and an unidentifiable object which may represent an animal head.

On either side at the ends of the necklaces clasps earrings have been fashioned; each made up of a disc and hanging chains with spear-head pendants.

The vase is decorated with delicate added-clay ornament; at some points the original gilding has been preserved. According to tests carried out at the Demokritos Institute of Materials Science (NCSR) the reddish colour covering the ground colour of the clay comes from cinnabar, the main mineral in mercury.

Pyxides were usually part of the personal belongings of women and were used in everyday life to keep jewellery and cosmetics in. The necklaces which decorate the cylindrical part of the pyxis lid and the earrings undoubtedly imitate corresponding pieces of real jewellery made of precious metal and reflecting the fashions prevailing from the late fourth to the second cen-

tury BC. Both types of necklaces are often seen decorating the sides of the same vase, whether as part of the gilded decoration or ornamenting the later "West Slope" ware.

Of particular importance in the interpretation of the figurative decoration of the vessel is the presence of the necklace with the amulets. It resembles a coded message, most probably relating to the identity of the dead person the object once accompanied and the message the vessel was supposed to convey to the gods of the underworld.

The choice of the insects among the amulets is most probably due to the observation of their methods of reproduction by the Ancient Greeks, who related them to death and rebirth, seeing the emergence of the chrysalis from the earth at regular intervals as a kind of immortality.

The double-headed axe, the crescent moon and the palm should also be interpreted as symbols of rebirth but also as apotropaic symbols, while the trefoils are more reminiscent of a stylized depiction of a flower.

The more general symbolism of the dolphin as a psychopompos, which guides the soul of the deceased, may account for its presence among the amulets, while the ship's ram might be connected with a female divinity and refer to the desire to ensure a propitious journey to the other world for the dead person.

Pieces of gold jewellery such as those depicted on the pyxis were not worn everyday but only on special occasions, such as on a wedding day. The decking out of the bride, conducted under a special ceremony, prepared the young girl for the transition from adolescence to maturity. In this case death represented her journey into another world.

The necklace with the spear-head pendants and the earrings were perhaps a reference to a marriage that was not consummated in life, expressing the devout wish that it might yet be celebrated with Hades, while the amulets on the second necklace would offer her protection and help in the after life.

